فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره چهل و هفتم، تابستان ۱۴۰۳- صفحات ۳۲-۷

طراحی الگوی رقابت مؤثر در صنعت بانکداری ایران با رویکرد آمیخته

نوع مقاله: پژوهشی

محمدجواد محقق‌نیا[۱]
بنفشه فرهنگ‌زاده[۲]
مسلم پیمانی[۳]
وجه‌اله قربانی‌زاده[۴]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۸/۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱/۱۱

چکیده

علی‌رغم جایگاه ویژه بانک‌ها در سیستم مالی و با وجود فضای ناسالم رقابت در سیستم بانکی کشور طی سال‌های اخیر، تحقیقات بسیار کمی پیرامون رقابت مؤثر انجام شده است. هدف از پژوهش حاضر طراحی الگوی رقابت در صنعت بانکداری ایران با استفاده از روش دیمتل است. جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعه متون و مصاحبه نیمه ساختاریافته با خبرگان مالی- بانکداری بوده است. نمونه‌گیری نیز به صورت هدفمند و گلوله برفی انجام شده است. به منظور تحلیل داده‌ها از روش تحلیل مضمون و جهت تأیید و غربالگری مضامین از تکنیک فازی دو مرحله‌ای و برای ارزیابی روابط علی و معلولی میان ابعاد مدل از روش دیمتل استفاده شد. نتایج نشان داد که عوامل اقتصادی، سیاسی، محیطی و اجتماعی به عنوان علت‌ها بر عوامل ساختاری، قانونی، مدیریتی و مالی اثرگذار هستند. همچنین، عوامل محیطی اثرگذارترین و عوامل ساختاری اثرپذیرترین شاخص‌ها بودند. عوامل قانونی و محیطی نیز به واسطه تعامل بیشتری که با سایر متغیرها داشتند از اهمیت بیشتری برخوردار بودند. همچنین طبق نتایج، عوامل قانونی مشکل اصلی ضعف در رقابت مؤثر است و عوامل محیطی می‌تواند حل‌کننده مشکل عوامل قانونی باشد.

---

۱ دانشیار گروه مالی و بانکداری، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران
mohagheghnia@atu.ac.ir

۲ دانشجوی دکتری مالی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
b_farhangzadeh@atu.ac.ir

۳ دانشیار گروه مالی و بانکداری، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
m.peymany@atu.ac.ir

۴ استاد گروه مدیریت دولتی، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
ghorbanizadeh@atu.ac.ir

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

واژگان کلیدی: رقابت، رقابت مؤثر، تحلیل مضمون، دلفی فازی، دیمتل
طبقه بندی JEL : O5, O11, O12

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

مقدمه

رقابت اساس فعالیت صحیح اقتصاد و صنعت بوده و برای پویایی اقتصاد امری حیاتی است. در یک بازار رقابتی، انواع کارایی اعم از تخصیصی، تولیدی و همچنین کارایی پویایی وجود دارد (پوستین چی، ۱۳۹۲). رقابت علاوه بر تأمین دستاوردهای عظیم اقتصادی ازجمله توسعه اقتصادی، افزایش کارایی، کاهش هزینه‌های تولید و توسعه مشارکت بخش خصوصی، به افزایش تنوع، آزادی انتخاب، افزایش اشتغال و رفاه مصرف‌کنندگان نیز ختم می‌شود. (خداداد کاشی و همکاران، ۱۳۹۵) همچون سایر صنایع، درجه رقابت در بخش مالی به جهت کارایی تولید خدمات مالی، کیفیت محصولات مالی و درجه نوآوری در این بخش نیز موضوع بااهمیتی است.

پیامدهای داشتن نظام بانکی رقابتی، رشد و توسعه اقتصادی کشور به‌واسطه تخصیص بهینه منابع و جذب بیشتر سپرده‌گذاران و متقاضیان تسهیلات خواهد بود. تحت چنین شرایطی، بانک‌ها به‌منظور کسب سود بیشتر تلاش خواهند نمود که آثار آن در دو بازار سپرده و تسهیلات قابل‌مشاهده خواهد بود. در مقابل، عدم وجود چنین شرایطی که در آن درجات بالایی از انحصار در رقابت وجود دارد، منجر به کاهش کارایی نظام مالی و عدم تخصیص بهینه منابع مالی به بخش‌های مختلف اقتصاد می‌گردد(ابونوری و همکاران، ۱۳۹۶). بانک ها به عنوان یکی از ارکان اصلی بازار پول و نیز بزرگترین و با اهمیت ترین نهاد فعال در بخش فعالیت های مالی دارای نقش واسطه گری مالی هستند (بیات و همکاران، ۱۴۰۲). صنعت بانکداری به دلیل ارائه خدمات متنوع مالی و اعتباری نقش تعیین کننده ای در توسعه و رشد اقتصادی کشور ایفا می کند(فرهنگ و همکاران، ۱۴۰۲). با این حال بررسی شاخص های سودآوری بانک ها و موسسات اعتباری در ایران نشان می دهد که این شاخص ها در مقایسه با سال های قبل (انتهای دهه ۸۰) و نیز در مقایسه با حداقل های یاد شده در سطح بین الملل در وضعیت نامطلوبی قرار دارد. کاهش این شاخص ها در سال‌های اخیر، ثبات و پایداری صنعت بانکداری را زیر سوال برده است (سلیمانی بشلی و همکاران، ۱۴۰۲).

درمجموع، رقابت بین بانک‌ها در اقتصاد هر کشوری جایگاه بااهمیتی دارد زیرا باعث می‌شود تا بازار پول بهینه شود. به‌علاوه، منجر به کاهش هزینه‌های تأمین مالی شده و درنهایت فرآیندهای تأمین مالی برای سایر بنگاه‌ها را تسهیل می‌نماید (زادپایدار، ۱۳۹۵). از آنجایی که بانک‌ها از اجزای مهم هر نظام مالی محسوب شده و به‌خصوص در کشورهایی که دارای نظام اقتصادی بانک پایه می‌باشند، عامل مهم اقتصادی به حساب می‌آیند، هر نوع عدم کارایی در آن‌ها به‌طور حتم در اقتصاد نیز احساس می‌شود.(میرزائی و موره[۱]، ۲۰۱۴، بیکر[۲]، ۲۰۰۳) در سال‌های اخیر، بانک‌ها عملاً تحت

---

۱ Mirzaei & Moore

۲ Bikker

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

تأثیر پیشرفتهای متعدد بازار قرارگرفتهاند، مقررات زدایی، آزادسازی، جهانیشدن و نوآوریهای مختلف، هر یک از این تحولات شرایط رقابتی بانکها را تحت تأثیر قرار میدهد. همانطور که قدرت بازاری بانکها بر سودآوری آنها نقش دارد، رفتار رقابتی نیز بر صحت و ثبات آنها نیز تأثیر دارد.(بیکر، ۲۰۰۳). فعالان بازار یعنی بنگاهها و شرکتها تلاش میکنند سهم بازار بیشتری را تصاحب کنند و از مزایای انحصار برخوردار باشند. البته تسلط بر بازار به دلیل کارایی برتر با تعالیم علم اقتصاد مباینتی ندارد اما اگر انحصار و تسلط به دلیل رفتارهای غیررقابتی حاصل شده باشد موردقبول اقتصاددانان نخواهد بود؛ بنابراین آنچه حائز اهمیت است اجرای رقابت صحیح در نظام بانکی است که موجبات رشد و توسعه اقتصادی و بالطبع رفاه اجتماعی را فراهم میآورد. وجود رفتار غیررقابتی که منجر به عدم کارایی یا عدم موفقیت در بازار بانکی میشود، میتواند هزینههای سنگینی را بر اقتصاد تحمیل نماید (میرزائی و موره،۲۰۱۴). طبق نظریهای که وجود دارد، رقابت شدید و نامحدود ممکن است بهترین عامل مؤثر بر بخش مالی نباشد. آنچه از اهمیت زیاد برخوردار است وجود فضای رقابتی مؤثر است (میرزایی و موره،۲۰۱۴، کلائسنز۱، ۲۰۰۹) که در ادبیات از آن به وضعیت مطلوب یک بازار یا صنعت یاد شده است (ساسنیک۲، ۱۹۶۸). بررسی ادبیات نظری و تجربی نشان میدهد که علیرغم اهمیت رقابت مؤثر به خصوص در سیستم بانکی، تحقیقات بسیار کمی پیرامون وضعیت مطلوب رقابت انجام شده است و اکثر تحقیقات حوزه رقابت در سه دسته اندازهگیری رقابت با استفاده از شاخصهای ساختاری و غیر ساختاری (شافر و دیسالوو۳ (1994)، المحرمی و همکاران۴ (۲۰۰۶) و لئوری۵ (۲۰۱۴))، اثرات رقابت در نظام بانکی همچون ثبات، سودآوری و کارایی و سایر موارد(آلبایتی و همکاران۶ (۲۰۱۹)، کلارک و همکاران۷ (۲۰۱۸)، تان۸ (۲۰۱۶) و بوت و اسکمیتز۹ (۲۰۰۵)) و عوامل اثرگذار بر رقابت همچون ریسک، کارایی، قوانین و

۱ Claessens
۲ Sosnick
۳ Shaffer & Disalvo
۴ Bikker &Haff
۵ Leory
۶ Albaity
۷ Clark et al
۸ Tan
۹ Boot & Schmeits

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

مقررات و تمرکز و سایر موارد (تان و فلوروس۱ (۲۰۱۷)، کارلتی۲ (۲۰۰۷) و حساین خانی و همکاران۳ (۲۰۱۷)) طبقه‌بندی می‌شود.

بررسی تاریخ اقتصادی کشور نشان می‌دهد که همواره دولت در عرصه بانکداری حضوری فعال و وسیع داشته است. به‌عبارت‌دیگر، دولت از نظام بانکی به‌عنوان صندوق‌دار و خزانه خود استفاده کرده و بخش عظیمی از نیازهای خود را به‌طور مستقیم از طریق نظام بانکی تأمین نموده است. دولت با اقداماتی چون تسهیلات تکلیفی، نرخ ترجیحی سود، عدم صدور مجوز برای بخش غیردولتی و همچنین تعیین سقف‌های اعتباری، موجبات کاهش رقابت در بازار بانکی را فراهم نمود و بدین ترتیب انحصار فعالیت در این حوزه را در اختیار خود گرفت. این امر همچون مانعی برای پیشرفت بانک‌ها و داشتن انگیزه برای نوآوری و ابتکار در ارائه خدمات بود. در پی این موضوع، در قانون برنامه سوم توسعه، ماده ۹۸، موضوع ایجاد بانک‌های خصوصی و مؤسسات اعتباری غیر بانکی را به‌منظور بهبود فضای رقابت بانکی موردتوجه قرارداد. همچنین در برنامه‌های چهارم، پنجم و ششم توسعه نیز علاوه بر فراهم آوردن زمینه رقابت برای بانک‌ها، افزایش رقابت و کارایی بانکی را نیز مدنظر داشته است. (بیگدلی، ۱۳۸۸) همچنین بانک مرکزی نیز با وضع دستورالعمل‌ها و در نظر گرفتن جرائم برای بانک‌ها، اقداماتی در جهت پیشگیری و از بین بردن فضای رقابتی غیر مؤثر و نامطلوب انجام داده است. با وجود تمهیداتی که در جهت افزایش و سالم‌سازی رقابت در فضای سیستم بانکی کشور انجام شده است متأسفانه شاهد رقابت بانک‌ها در فضای نامطلوب و غیر مؤثر بازار بانکی هستیم. از جمله مصادیق رقابت منفی آن‌ها می‌توان به اضافه برداشت بانک‌ها از بانک مرکزی، تخطی از مقررات احتیاطی وضع شده توسط شورای پول و اعتبار همچون تسهیلات و تعهدات کلان، تسهیلات و تعهدات اشخاص مرتبط، حدود سرمایه‌گذاری‌ها، پذیرش سپرده با نرخ سود بالاتر از نرخ‌های ابلاغی و تسهیلات بدون بررسی (عدم رعایت بهداشت پرونده‌های اعتباری) اشاره کرد. از جمله تبعات چنین فضای رقابتی می‌توان به تحمیل هزینه‌های بالا به بانک‌ها و ریسک نقدینگی بالاتر اشاره نمود. بنابراین با توجه به کمبود ادبیات نظری و تجربی در حوزه وضعیت مطلوب رقابت در سیستم بانکی و به منظور کاهش و رفع چنین فضای رقابتی نامطلوب در صنعت بانکداری، به دنبال طراحی الگویی بومی جهت پاسخ به سؤالات ذیل هستیم: الف. شاخص رقابت مؤثر در صنعت بانکداری ایران چه هست؟ به عبارت دیگر معیارهای

---

۱ Tan & Floros

۲ Carletti

۳ Hussain Khan et al

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

سنجش وضعیت مطلوب رقابت در بازار بانکی چه است؟ ب. عوامل اثرگذار بر رقابت مؤثر در صنعت بانکداری ایران چه هست؟ و ج. پیامدهای رقابت مؤثر در بازار بانکی ایران چه است؟

۱. ادبیات نظری و تجربی

۱-۱. ادبیات نظری

علیرغم محوری بودن نظریه رقابت، اتفاقنظر واحدی در خصوص مفهوم و معانی رقابت و نحوه کارکرد و تأثیر آن بر فرایند توسعه وجود ندارد. آدام اسمیت از اقتصاددانان کلاسیک قرن هجدهم میلادی از پیشروان تعریف مفهوم رقابت است. طبق نگرش وی، رقابت فرآیندی است که به دلیل عدم تعادل در عرضه و تقاضا به وجود میآید. (شهیکی تاش، ۱۳۹۲) به طور کلی اقتصاددانان کلاسیک معتقدند که بهترین مکانیسم هماهنگی و تخصیص منابع، نظام بازار و یا به عبارت دیگر بازار رقابتی است. همچون بازارسازها، تجار و بنگاهها در تعیین قیمت مؤثر میباشند (خداداد کاشی، ۱۳۸۸) برخلاف کلاسیکها که رقابت را مفهومی مرتبط با عملکرد بنگاه میدانستند، نوکلاسیکها آن را در ارتباط با ساختار بازار در نظر میگرفتند. بنابراین طبق این دیدگاه، عملکرد بنگاهها در یک بازار به طور مستقیم متأثر از ساختار بازار مربوطه است. تأکید نئوکلاسیکها بر ساختار بازار منجر شد تا مباحث مرتبط با تأثیر ساختار بر رفتار و سپس عملکرد در اقتصاد گسترش یابد. مطابق با این دیدگاه که بعدها به عنوان رویکرد ساختار، رفتار و عملکرد (S.C.P) نام گرفت، دستیابی به شرایط رقابتی تنها از طریق کاهش موانع ورود و کاهش زمینههای انحصار امکانپذیر است. در مقابل، دیدگاه شیکاگو با الهام گیری از مکتب اتریش، ساختار بازار (قدرت انحصاری) را متأثر از عملکرد مناسب (کارایی بالاتر) در نظر گرفته و رقابت را فرآیندی میداند که میتواند به دامنه وسیعی از ساختارهای انحصاری با کاراترین پیامدها منتهی شود. در واقع، دیدگاه شیکاگو معتقد است سود کسب شده توسط کارآفرینان لزوماً نشانگر ناکارآمدی بازاری نیست، بلکه نشان دهنده عکسالعمل درست کارآفرینان در بازار نسبت به تغییر شرایط بازاری است. لذا، طبق این دیدگاه مداخلات دولتی باید در جهت رفع هرگونه موانع تنظیمی مقابل فعالیتها، اعمال شود (طالبلو، ۱۳۹۰) به منظور اندازهگیری رقابت نیز در ادبیات دو دسته مهم جهت طبقهبندی شاخصهای اندازهگیری رقابت وجود دارد: دسته اول، آنهایی که از معیارهای ساختاری سنتی رقابت استفاده میکنند و دسته دوم آنهایی که در مدلهای به اصطلاح سازمان صنعتی تجربی جدید (NEIO) قرار میگیرند (رویکرد غیر ساختاری) (میرزائی و موره، ۲۰۱۴). در خصوص تعریف رقابت مؤثر و مسائل پیرامون آن اعم از ابزارهای اندازهگیری، عوامل اثرگذار و پیامدها، مبانی نظری چندانی وجود ندارد. در فرهنگ لغت آکسفورد، رقابت مؤثر به دو یا چند رقیب مستقل

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

که به‌تنهایی و بدون تبانی و ساخت‌وپاخت فعالیت می‌کنند گفته می‌شود. در سال ۱۹۶۸ ساسنیک رقابت مؤثر را وضعیت مطلوب اجتماعی در یک صنعت یا بازار بیان کرده و برای وجود آن در یک بازار، نبود ۲۵ نقص از جمله محصولات غیر رضایت‌بخش، افراط و تفریط در مصرف، تبادل ناکارآمد، تولید ناکارآمد، تبعات (خروجی) نامطلوب، چپاول، استثمار، تاکتیک‌های ناعادلانه، تبلیغات بی‌فایده، غیرمنطقی بودن، سود و زیان ناروا، تحقیقات ناکافی، کم ارزش‌گذاری محصول تا حد ضرر، حق شفعه، تحمیل خرید، نگهداری قیمت فروش مجدد، امتناع از معامله، تبعیض نامطلوب، عدم تخصیص ریسک، همکاری نامطلوب، ادغام نامطلوب (نامطلوب)، ورود نامطلوب، اطلاعات نادرست، قوانین تجاری ناکارآمد و بی‌نظمی را لازم دانسته و به سایر محققان پیشنهاد می‌دهد که آن‌ها را افزایش دهند. پس از وی، اون[۱] در سال ۲۰۱۶، به طور مستقیم رقابت مؤثر را از منظر نرخ سود بانکی مورد بررسی قرار داده است. به گفته وی برابری نرخ سود ارائه شده و اخذ شده توسط بانک‌ها در بازارهای سپرده و تسهیلات به معنای وجود رقابت مؤثر در آن بازارهاست، ضمن آنکه وجود رقابت مؤثر در بازار تسهیلات منوط به وجود رقابت مؤثر در بازار سپرده است. به طور خلاصه، در سایر پژوهش‌های انجام شده در حوزه رقابت، به طور غیرمستقیم تنها زمانی که شاخص‌های ساختاری و غیر ساختاری سنجش رقابت در یک بازار به سمت رقابت کامل میل کرده، از مؤثر بودن رقابت در آن بازار یاد شده است.

۱-۲. پیشینه پژوهش:

در خصوص موضوع رقابت پژوهش‌هایی در داخل و خارج از کشور انجام شده است که در جدول ۱ به برخی از آن‌ها اشاره شده است.

جدول ۱. پیشینه تحقیقات داخلی و خارجی در حوزه رقابت؛ منبع: محققین

نگارنده و سال نگارش	موضوع	یافته‌ها
جیانگ و همکاران[۲] (۲۰۲۳)	شناسایی تأثیر رقابت بانکی بر بانکداری سایه شرکتی:	آن‌ها تأثیر رقابت بانک‌ها را بر فعالیت‌های بانکداری سایه‌ای شرکت‌ها طی سال‌های ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۹، بررسی کردند. نتایج حاکی از رابطه منفی رقابت بانکی با فعالیت‌های بانکداری سایه شرکت‌ها بود. از طرفی بر طبق نتایج، مقررات زدایی از ورود بانک‌ها که رقابت بانکی را افزایش

۱ Ahn

۲ Jiang et al

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

	شواهدی از چین	می‌دهد، راهی مؤثر برای مهار فعالیت‌های بانکداری سایه شرکت‌ها بدون قربانی کردن رشد اقتصادی است.
آگوراکی و همکاران[1] (۲۰۲۰)	دموکراسی، مقررات و رقابت در سیستم‌های بانکداری نوظهور	شاخص‌های غیر ساختاری جدید اخیر در حوزه رقابت را به جای شاخص‌های تمرکز که در ادبیات گذشته مورد استفاده قرار می‌گرفت توسعه دادند. همچنین ارتباط میان دموکراسی، مقررات مالی و رقابت بانکی را طی سال‌های ۱۹۹۴ تا ۲۰۱۶ مورد بررسی قرار دادند. بر طبق نتایج حاصل شده، کشورهای با دموکراسی بیشتر و ساختار مقرراتی بهتر، رقابت بیشتری را تجربه کردند.
پورعبادالهان کویچ و همکاران (۱۴۰۰)	تأثیر رقابت بانکی بر ریسک‌پذیری در صنعت بانکداری ایران	آن‌ها تأثیر رقابت بانکی را بر ریسک‌پذیری در صنعت بانکداری ایران طی دوره ده‌ساله ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ بررسی نمودند. نتایج حاکی از آن بود که شاخص تمرکز روند تقریباً کاهشی داشته است که بیانگر حرکت سیستم بانکی به سمت شرایط رقابتی بیشتر است. همچنین طی بازه موردنظر وضعیت انحصار رقابت در نظام بانکی حاکم بوده است. به علاوه نتایج نشان داد که با رقابتی‌تر شدن سیستم بانکی تا حد معینی، سطح ریسک‌پذیری بانک‌ها کاهش‌یافته و پس از آن شروع به افزایش می‌کند. همچنین از آنجایی که در سال‌های دوره مورد بررسی، رقابت سطحی بالاتر از سطح بهینه آن قرار داشته است، توصیه نمودند به منظور کاهش ریسک‌پذیری در نظام بانکی، سیاست‌های بانکی به نحوی طراحی گردد که منجر به کاهش سطح رقابت تا حد بهینه آن شود.
ابراهیمی و پنداشته (۱۳۹۸)	ساختار بازار و شرایط رقابتی در سیستم بانکی ایران	به منظور تعیین ساختار بازار و شرایط رقابتی در سیستم بانکداری ایران، با استفاده از دو روش ساختاری (شاخص هرفیندال- هریشمن) و غیر ساختاری (مدل پانزار- راس) و داده‌های ترکیبی ۱۰ بانک کشور طی سال‌های ۱۳۸۱ تا ۱۳۹۵، وضعیت رقابتی کشور را تخمین زدند. نتایج نشان داد که طی دوره مورد بررسی سیستم بانکی در وضعیت رقابت انحصاری قرار داشته است. همچنین نتایج تحلیل حساسیت الگوی هر یک متغیرهای مؤثر بر فضای انحصاری نشان داد که افزایش نرخ سود، افزایش هزینه‌های پرسنلی، کاهش تعداد پرسنل، کاهش هزینه هر واحد سرمایه فیزیکی، افزایش دارایی‌های ریسکی و تسهیلات پرداختی، افزایش دارایی کل، کاهش سرمایه و کاهش تعداد

[1] Agoraki et al

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

		شعب طی دوره مورد بررسی بر آن فضا مؤثر بوده در حالی که متغیرهایی چون هزینه پرسنلی و سرمایه فیزیکی تأثیر کمتری از سایر متغیرها دارد.

بررسی پژوهش‌های داخلی و خارج از کشور نشان می‌دهد ضمن کمبود ادبیات نظری در حوزه رقابت مؤثر، اکثر تحقیقات انجام شده در رابطه با وضعیت گذشته یا فعلی رقابت بوده و کمتر به موضوع وضعیت مطلوب رقابت در صنعت بانکداری که بعضاً از آن به عنوان رقابت مؤثر نام برده شده، پرداخته شده است. بدین ترتیب هدف از انجام پژوهش حاضر آن است تا ضمن تعریف رقابت مؤثر در صنعت بانکداری ایران، الگویی جامع که در آن عوامل اثرگذار بر رقابت مؤثر و پیامدهای آن مشخص می‌شود را ارائه دهد.

۲. روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر بر اساس هدف کاربردی است که به روش آمیخته اکتشافی در دو مرحله کیفی و کمی انجام شده است. در مرحله کیفی، ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های الگوی رقابت مؤثر در صنعت بانکداری ایران در سه بخش مفهوم رقابت مؤثر، عوامل اثرگذار بر رقابت مؤثر و پیامدهای رقابت مؤثر با مرور جامع ادبیات نظری و تجربی و مصاحبه نیمه ساختاریافته با خبرگان آگاه با روش تحلیل مضمون شناسایی شد. خبرگان آگاه شامل خبرگان دانشگاهی و سازمانی بودند که از سابقه اجرایی و حرفه‌ای (۱۰ سال به بالا در حوزه بانکداری) و دانش تخصصی (اعضای هیئت‌علمی یا دکترای مدیریت مالی) برخوردار بوده‌اند. در بخش کمی جهت غربالگری و اعتباریابی شاخص‌ها از روش دلفی فازی دو مرحله‌ای و به منظور تبیین و ارزیابی روابط علّت و معلولی میان ابعاد مدل، از روش دیمتل استفاده شد. به منظور دریافت اطلاعات در دو بخش کمی، پرسشنامه طراحی شده دلفی در بخش دلفی فازی و پرسشنامه طراحی شده دیمتل در بخش دیمتل به کار گرفته شده است.

روش نمونه‌گیری در پژوهش حاضر به صورت هدفمند و گلوله برفی بوده است. بدین صورت که در تحلیل مضمون ابتدا ۲ نفر از خبرگان در دسترس حوزه بانکداری و مالی به صورت هدفمند شناسایی شدند و از آن‌ها درباره سایر متخصصان و صاحب‌نظران اطلاعاتی دریافت کرده و مصاحبه‌های بعدی با ۲۵ خبره آگاه تا آنجا ادامه داشت که مطلب جدیدی حاصل نگردید و اشباع نظری حاصل شد. همچنین در دلفی فازی و دیمتل از ۲۵ خبره مرحله تحلیل مضمون، بنا به در دسترس بودن و همکاری، 15نفر پاسخگوی سؤالات بوده‌اند. در تحقیق حاضر جهت روایی تحلیل مضمون، راهبرد

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

زاویه‌بندی (همسوسازی) از نوع زاویه‌بندی پژوهشگر[۱] استفاده شد. بدین صورت که کدهای فرعی و اصلی به دست آمده در اختیار ۳ نفر از اعضای هیئت‌علمی دانشگاه و ۲ نفر خبره سازمانی قرار گرفت و پس از اعمال نقطه نظرات آن‌ها، همگرایی در نتایج ایجاد گردید. جهت پایایی بخش تحلیل مضمون از روش توافق درون موضوعی دو کدگذار (ارزیاب) برای کدگذاری سه مصاحبه استفاده و درصد توافق درون موضوعی که به‌عنوان شاخص پایایی تحلیل به کار می‌رود با استفاده از فرمول زیر محاسبه گردید:

$$\text{درصد توافق درون} = \frac{\text{تعداد توافقات} \times ۲}{\text{تعداد کل کُدها}} \times ۱۰۰$$

پایایی بین کُدگذاران برای اسناد انجام گرفته در پژوهش حاضر با استفاده از فرمول ذکر شده برابر ۸۷ درصد بود. با توجه به اینکه این میزان پایایی بیشتر از ۶۰ درصد است (کواله،۱۹۹۶)، قابلیت اعتماد کدگذاری‌ها مورد تائید بوده و می‌توان ادعا نمود که میزان پایایی تحلیل اسناد کنونی مناسب است. همچنین جهت روایی پرسشنامه دلفی فازی، از روایی محتوایی استفاده شد. بدین صورت که از نظرات چهار نفر از اساتید دانشگاهی که با موضوع پژوهش آشنایی داشتند، استفاده شد و آن‌ها از نظر روایی محتوایی، پرسشنامه را تأیید نمودند. همچنین جهت سنجش پایایی پرسشنامه از آزمون مجدد استفاده شد. بدین نحو که پرسشنامه مجددی میان چهار نفر از خبرگان توزیع شد و همبستگی پاسخ‌های آن‌ها با پاسخ‌های قبلی بررسی شد. از آنجا که همبستگی پاسخ‌های ارائه شده بیش از ۰,۷ بود، می‌توان گفت که پرسشنامه پژوهش از پایایی مناسب برخوردار بوده است.

همچنین به منظور روایی صوری پرسشنامه طراحی شده در بخش دیمتل، از نظرات ۵ نفر از اساتید رشته مدیریت مسلط بر روش دیمتل استفاده شد. به منظور پایایی پرسشنامه از آلفای کرونباخ استفاده شد که میزان آن برابر با 0.7 به دست آمد که گویای پایایی مناسب پرسشنامه است.

۳. یافته‌های پژوهش

۳-۱.تحلیل مضمون و دلفی فازی

از آنجایی که هدف از انجام پژوهش، ارائه الگوی بومی رقابت مؤثر برای نظام بانکی ایران بوده است و همچنین به علت کمبود وجود ادبیات نظری مرتبط با موضوع رقابت مؤثر در بازار بانکی، در گام

---

۱. Investigator Triangulation

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

نخست ضمن بررسی منابع مکتوب داخلی و خارجی مرتبط با موضوعات رقابت و رقابت مؤثر در حوزه بانکی، مصاحبه نیمه ساختاریافته با ۲۵ خبره تا مرحله اشباع نظری صورت گرفت. پس از ورود منابع اسنادی و متن مصاحبه‌ها به نرم‌افزار اطلس تی و کدگذاری اولیه، مضامین پایه شناسایی و مضامین هم گروه در قالب مضامین سازمان دهنده طبقه‌بندی شد. جهت نام‌گذاری مضامین سازمان دهنده از ادبیات پژوهش و خلاقیت فردی توأماً استفاده شد. برای نام‌گذاری سعی بر آن بود تا نامه‌ای انتخاب شده بیانگر ویژگی مضامین پایه بوده و از طرفی با اهداف و سؤالات تحقیق مرتبط باشد و تا حد امکان از همپوشانی با سایر مضامین اجتناب گردد. درنهایت، مضامین سازمان دهنده در قالب مضامین فراگیر دسته‌بندی شد. نتایج تحلیل مضمون اسناد و مصاحبه‌ها، به شناسایی ۱۱۳ مضمون پایه، ۳۴ مضمون سازمان دهنده و ۱۱ مضمون فراگیر به تفکیک سه بخش تعریف رقابت مؤثر، عوامل اثرگذار بر آن و پیامدهایش منجر شد. نمودار زیر نشان دهنده شبکه مضامین استخراج شده از بخش کیفی تحلیل مضمون است.

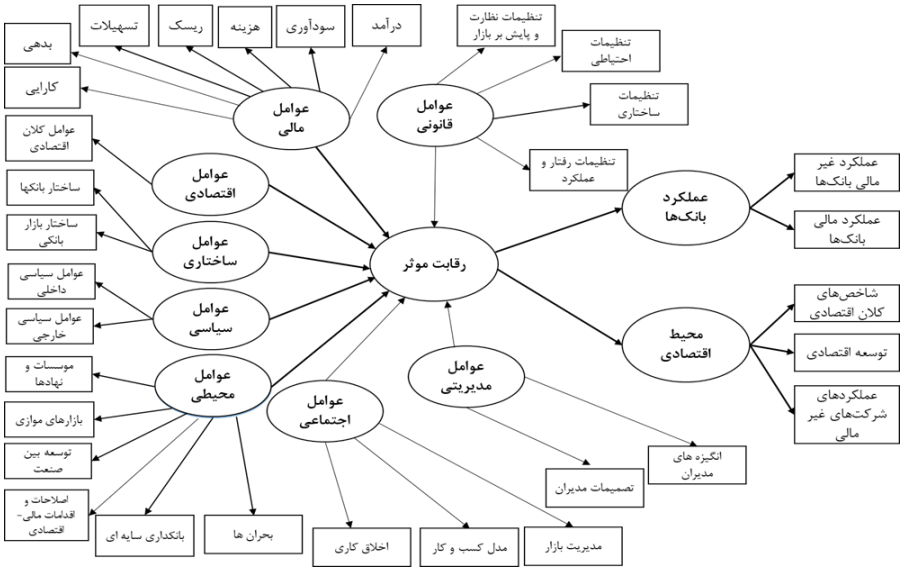

نمودار ۱- شبکه مضامین استخراج شده الگوی رقابت مؤثر

منبع: نگارندگان

در گام دوم، به منظور غربالگری و تأیید مضامین استخراج شده به روش تحلیل مضمون، دلفی فازی به تفکیک برای هر ۳ بخش شناسایی شده طی دو مرحله انجام شد. بدین نحو که پرسشنامه‌ای

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

حاوی ۱۱۳ مضمون پایه در اختیار 15 خبره از ۲۵ خبره بخش تحلیل مضمون قرار گرفت و از آن‌ها خواسته شد تا نظرات خود را در خصوص هر مضمون در قالب طیف پنج مرحله‌ای لیکرت از طریق متغیرهای کلامی خیلی کم، کم، متوسط، زیاد و خیلی زیاد و با رویکرد فازی ابراز کنند. پس از گردآوری نظرات خبرگان و یکپارچه نمودن نظرات آن‌ها و انجام محاسبات فازی برای به دست آوردن میانگین فازی و میانگین فازی زدایی شده، در مرحله دوم نظرسنجی، نظرهای قبلی هر خبره و میزان اختلاف آن با دیدگاه سایر خبرگان، همراه با پرسشنامه‌ای بار دیگر برای اعضای گروه خبره ارسال شد. بر اساس نظر چنگ لین و همکارانش، چنانچه اختلاف بین دو مرحله نظرسنجی کمتر از حد آستانه خیلی کم (۰,۱) باشد، فرآیند نظرسنجی متوقف می‌شود. در پژوهش حاضر با توجه به این‌که میزان اختلاف‌نظر خبرگان بین دو مرحله اول و دوم اجرای دلفی کمتر از حد آستانه خیلی کم (۰,۱) بود، نظرسنجی در مرحله دوم متوقف شد. درنهایت آنکه از بین 113 مضمون پایه شناسایی شده در بخش تحلیل مضمون، میزان اختلاف دو مرحله اجرای دلفی فازی در مورد ۷۸ مضمون پایه کمتر از حد آستانه ۰,۱ بود. به عبارتی در مورد ۷۸ شاخص شناسایی شده طی دو مرحله دلفی، اجماع نظر و توافق بین خبرگان حاصل شد که نتایج آن به شرح جداول ۲ تا ۴ است:

جدول ۲. شاخص‌های تأیید شده توسط خبرگان در مرحله دوم دلفی فازی در خصوص عوامل اثرگذار بر رقابت مؤثر

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
عوامل مالی	درآمد	۱. درآمد مشاع ۲. درآمد کارمزدی
	تسهیلات	۳. دارایی‌های راکد ۴. دارایی‌های موهومی
	بدهی	۵. اضافه برداشت از بانک مرکزی
	کارایی	۶. کارایی هزینه
	هزینه	۷. هزینه پول
	سودآوری	۸. حاشیه سود خالص ۹. سود هر سهم
	ریسک	۱۰. ریسک نقدینگی ۱۱. ریسک اعتباری ۱۲. ریسک سرمایه
عوامل قانونی	تنظیمات نظارت و پایش بر بازار	۱۳. محدودیت‌ها و الزامات ذخیره گیری وام‌ها
	تنظیمات احتیاطی	۱۴. تعیین الزامات حداقل سرمایه

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

	تنظیمات رفتار و عملکرد	۱۵. الزامات و محدودیت‌های نرخ کارمزدهای بانکی ۱۶. الزامات و محدودیت‌های میزان ارائه خدمات ۱۷. الزامات و محدودیت‌های ابزارهای تأمین مالی ۱۸. محدودیت بر نوع فعالیت بانک‌ها ۱۹. الزامات و محدودیت‌های نرخ سود بین‌بانکی ۲۰. الزامات و محدودیت‌های نرخ سود سپرده‌ها و وام‌ها ۲۱. الزامات و محدودیت‌های نرخ سود اوراق منتشره بانک‌ها ۲۲. اعمال نرخ سپرده قانونی
عوامل اقتصادی	عوامل کلان اقتصادی	۲۳. تولید ناخالص داخلی (**GDP**) ۲۴. نرخ سود اسمی و واقعی سپرده و تسهیلات ۲۵. نرخ تورم
عوامل ساختاری	ساختار بانک‌ها	۲۶. حاکمیت شرکتی بین بانک و شرکت‌های تابعه
	ساختار بازار بانکی	۲۷. تمرکز ۲۸. اندازه بانک‌ها ۲۹. تعداد بانک‌ها ۳۰. نوع مالکیت بانک‌ها
عوامل سیاسی	عوامل سیاسی داخلی	۳۱. تعامل با سایر کشورها
	عوامل سیاسی خارجی	۳۲. تحریم‌ها
عوامل محیطی	مؤسسات و نهادها	۳۳. بانک مرکزی ۳۴. دولت
	بازارهای موازی	۳۵. بازدهی بازارهای موازی
	اصلاحات و اقدامات مالی-اقتصادی	۳۶. طرح‌های استمهالی ۳۷. خصوصی‌سازی
	بحران‌ها	۳۸. بحران مالی
عوامل اجتماعی	اخلاق کاری	۳۹. شفافیت اطلاعاتی ۴۰. مقررات زدایی
	مدل کسب‌وکار	۴۱. بانکداری اسلامی
	مدیریت بازار	۴۲. انجام فعالیت‌های خارج از ترازنامه ۴۳. حفظ یا افزایش سهم بازار
عوامل مدیریتی	تصمیمات مدیران	۴۴. مدل انگیزشی منابع انسانی ۴۵. حبس پول ۴۶. مدیریت پول ۴۷. تصمیمات سرمایه‌گذاری ۴۸. تصمیمات تسهیلات دهی

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

	انگیزه‌های مدیران	۴۹. کسب قدرت

منبع: نگارندگان

جدول ۳. شاخص‌های تأیید شده توسط خبرگان در مرحله دوم دلفی فازی در خصوص پیامدهای رقابت مؤثر

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
عملکرد بانک‌ها	عملکرد مالی بانک‌ها	۵۰. کارایی ۵۱. هزینه ۵۲. درآمد ۵۳. سودآوری ۵۴. سرمایه‌گذاری‌ها ۵۵. ثبات ۵۶. تسهیلات اعطایی و مطالبات ۵۷. ریسک
	عملکرد غیرمالی بانک‌ها	۵۸. فرهنگ و اخلاق حرفه‌ای ۵۹. مدیریت بازاریابی و فروش ۶۰. نوآوری
محیط اقتصادی	شاخص‌های کلان اقتصادی	۶۱. تولید ناخالص داخلی (**GDP**) ۶۲. رفاه اجتماعی
	توسعه اقتصادی	۶۳. بهره‌وری اقتصادی

منبع: نگارندگان

جدول ۴. شاخص‌های تأیید شده توسط خبرگان در مرحله دوم دلفی فازی در خصوص مفهوم رقابت مؤثر

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
رقابت مؤثر	عملکرد اثربخش بانک‌ها	۶۴. عملکرد مبتنی بر محور مشتری مداری ۶۵. شفافیت اطلاعاتی ۶۶. پیروی از قوانین و مقررات و دستورالعمل‌های بانک مرکزی ۶۷. تأمین مالی متناسب با ریسک ۶۸. به‌کارگیری جامع اصول و قواعد بانکداری اسلامی ۶۹. تناسب میان میزان سپرده گیری و اعطای تسهیلات ۷۰. کارآمدی ساختارهای اعتبارسنجی و تسهیلات دهی ۷۱. کاهش استقراض از بانک مرکزی ۷۲. کاهش حجم عملیات بازار بین‌بانکی
	عملکرد اثربخش بانک مرکزی	۷۳. نظارت مستمر و دوره‌ای بر عملکرد بانک‌ها ۷۴. نظارت اصولی و صحیح بر مبنای استانداردهای بین‌المللی ۷۵. به کارگیری شدت نظارتی یکسان برای بانک‌های دولتی و خصوصی ۷۶. اعمال جرائم تعیین‌شده بر عدم اجرای قوانین و مقررات ۷۷. استقلال بانک مرکزی ۷۸. شفافیت قوانین و مقررات و دستورالعمل‌های صادره

منبع: نگارندگان

دیمتل

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

در این بخش ابعاد اصلی مدل که پیش از این در مرحله دلفی فازی مورد تأیید خبرگان قرار گرفت با استفاده از روش تحلیل دیمتل، میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری ابعاد نسبت به یکدیگر در قالب عوامل اقتصادی (C1)، عوامل سیاسی (C2)، عوامل محیطی (C3)، عوامل اجتماعی (C4)، عوامل قانونی (C5)، عوامل ساختاری (C6)، عوامل مدیریتی (C7)، عوامل مالی (C8)، رقابت مؤثر (C9)، محیط اقتصادی (C10) و عملکرد بانک‌ها (C11) مورد بررسی قرار گرفت. بدین صورت که پرسشنامه‌ای طراحی و طی آن قضاوت خبرگان نسبت به شدت تأثیر متغیرها بر یکدیگر در قالب امتیازدهی از ۰(بدون تأثیر) تا ۴ (تأثیر خیلی زیاد) مورد سؤال واقع شد. در جدول ۵ ماتریس میانگین شدت اثر مستقیم مؤلفه‌ها که با استفاده از پرسشنامه‌های تکمیل شده توسط خبرگان محاسبه شده نشان داده شده است.

جدول ۵. ماتریس میانگین شدت اثر مستقیم مؤلفه‌ها

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	جمع ستون
C1	0.00	3.67	3.87	3.93	3.87	3.93	1.00	0.13	0.13	0.00	0.00	20.53
C2	3.87	0.00	3.93	3.73	4.00	3.80	0.80	0.27	0.20	0.13	0.00	20.73
C3	4.00	3.67	0.00	3.73	3.93	3.87	0.67	0.33	0.40	0.33	0.07	21.00
C4	3.33	3.27	3.33	0.00	3.60	3.00	0.47	0.67	0.47	0.47	0.07	18.67
C5	1.20	1.13	0.80	1.33	0.00	3.87	3.53	2.07	0.60	0.27	0.07	14.87
C6	0.53	0.20	0.47	0.20	2.40	0.00	3.27	3.60	3.27	0.87	0.67	15.47
C7	0.87	0.93	0.33	0.53	0.47	0.87	0.00	2.87	2.87	0.60	0.53	10.87
C8	0.80	0.73	0.93	0.33	0.73	1.00	1.20	0.00	2.87	3.07	3.33	15.00
C9	0.20	0.53	0.80	1.60	0.73	1.13	1.33	0.27	0.00	3.60	3.80	14.00
C10	0.27	0.13	0.73	1.20	0.27	0.60	0.33	0.67	0.47	0.00	3.80	8.47
C11	0.47	0.33	0.40	0.33	0.47	0.33	0.53	0.27	0.40	0.67	0.00	4.20
جمع سطر	15.53	14.60	15.60	16.93	20.47	22.40	13.13	11.13	11.67	10.00	12.33	

منبع: نتایج تحقیق

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

در گام بعدی اجرای تکنیک دیمتل، بایستی ماتریس میانگین را نرمال کرد. نتایج در جدول ۶ زیر نشان داده شده است.

جدول ۶. ماتریس نرمال شده میانگین شدت اثر مؤلفهها

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
C1	0.00	0.16	0.17	0.18	0.17	0.18	0.04	0.01	0.01	0.00	0.00
C2	0.17	0.00	0.18	0.17	0.18	0.17	0.04	0.01	0.01	0.01	0.00
C3	0.18	0.16	0.00	0.17	0.18	0.17	0.03	0.01	0.02	0.01	0.00
C4	0.15	0.15	0.15	0.00	0.16	0.13	0.02	0.03	0.02	0.02	0.00
C5	0.05	0.05	0.04	0.06	0.00	0.17	0.16	0.09	0.03	0.01	0.00
C6	0.02	0.01	0.02	0.01	0.11	0.00	0.15	0.16	0.15	0.04	0.03
C7	0.04	0.04	0.01	0.02	0.02	0.04	0.00	0.13	0.13	0.03	0.02
C8	0.04	0.03	0.04	0.01	0.03	0.04	0.05	0.00	0.13	0.14	0.15
C9	0.01	0.02	0.04	0.07	0.03	0.05	0.06	0.01	0.00	0.16	0.17
C10	0.01	0.01	0.03	0.05	0.01	0.03	0.01	0.03	0.02	0.00	0.17
C11	0.02	0.01	0.02	0.01	0.02	0.01	0.02	0.01	0.02	0.03	0.00

منبع: نتایج تحقیق

پس از آن ماتریس شدت نسبی از روابط مستقیم و غیرمستقیم را تحت ماتریس اثر کلی محاسبه شد که نتایج آن به شرح جدول ۷ است.

جدول ۷. ماتریس اثر کلی (T)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	جمع سطری Ri
C1	0.26	0.39	0.40	0.42	0.51	0.53	0.27	0.21	0.18	0.11	0.11	3.40
C2	0.41	0.25	0.41	0.42	0.51	0.53	0.27	0.21	0.19	0.12	0.11	3.43
C3	0.42	0.39	0.26	0.41	0.51	0.53	0.26	0.21	0.19	0.13	0.11	3.44
C4	0.37	0.35	0.36	0.24	0.46	0.46	0.23	0.20	0.18	0.12	0.11	3.09
C5	0.18	0.17	0.16	0.19	0.18	0.35	0.29	0.22	0.16	0.10	0.10	2.11

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

C6	0.12	0.11	0.12	0.12	0.23	0.16	0.26	0.26	0.25	0.14	0.15	1.92
C7	0.12	0.12	0.11	0.12	0.14	0.17	0.09	0.19	0.20	0.10	0.11	1.48
C8	0.13	0.12	0.14	0.13	0.16	0.19	0.15	0.08	0.21	0.21	0.24	1.76
C9	0.11	0.11	0.13	0.17	0.16	0.18	0.15	0.09	0.08	0.21	0.24	1.62
C10	0.07	0.07	0.09	0.11	0.09	0.11	0.07	0.08	0.07	0.04	0.20	1.00
C11	0.06	0.05	0.06	0.06	0.07	0.07	0.06	0.04	0.05	0.05	0.03	0.60
جمع ستونی Di	2.27	2.14	2.23	2.39	3.02	3.30	2.09	1.80	1.76	1.34	1.51	

منبع: نگارندگان

جمع عناصر هر سطر (R) برای هر شاخص نشانگر میزان تأثیرگذاری آن بر سایر شاخص‌ها و جمع عناصر هر ستون (D) برای هر شاخص نشان‌دهنده میزان تأثیرپذیری آن شاخص از سایر شاخص‌ها است. بنابراین بر اساس ماتریس بالا می‌توان دریافت که میزان کل تأثیرگذاری مستقیم و غیر مستقیم شاخص C1 برابر با 3.40 و میزان تأثیرپذیری آن برابر با 2.27 است. این مقادیر برای همه شاخص‌ها محاسبه شده و در جدول بالا نشان داده شده است. بر این اساس عوامل محیطی از بیشترین تأثیرگذاری و عوامل ساختاری از بیشترین میزان تأثیرپذیری برخوردار است. در گام بعدی، پس از محاسبه جمع سطری (Ri) و جمع ستونی (Di) که پیش از این در جدول شماره ۸ نشان داده شد، میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری ابعاد نسبت به یکدیگر مشخص می‌شود. به طور کلی اگر R-D>0 باشد، متغیر مربوطه اثرگذار (علت) و اگر R-D<0 باشد متغیر مربوطه اثرپذیر (معلول) محسوب می‌شود. نتایج تأثیرگذاری و تأثیرپذیری شاخص‌ها در جدول ذیل نشان داده شده است.

جدول ۸. شدت تأثیرگذاری و تأثیرپذیری شاخص‌ها

	R	D	R+D	R-D	نوع متغیر
C1	3.400	2.265	5.665	1.134	علت
C2	3.426	2.137	5.564	1.289	علت
C3	3.437	2.234	5.671	1.203	علت
C4	3.086	2.388	5.474	0.698	علت
C5	2.109	3.023	6.109	-0.914	معلول

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

C6	1.918	3.296	5.405	-1.378	معلول
C7	1.476	2.094	4.012	-0.618	معلول
C8	1.761	1.796	3.271	-0.035	معلول
C9	1.619	1.757	3.518	-0.139	معلول
C10	1.004	1.335	2.954	-0.331	معلول
C11	0.604	1.513	2.517	-0.909	معلول

منبع: نگارندگان

برای درک بهتر اثر شاخص‌ها بر روی یکدیگر بایستی نمودار IRM ترسیم شود. به این منظور، مقدار حد آستانه مشخص می‌شود تا روابط با اثرات کم را فیلتر کند. به بیان دیگر، فقط اثراتی نمایش داده شود که مقدار آن در ماتریس T از حد آستانه بیشتر است. مقدار ارزش آستانه محاسبه شده برابر ۰,۱۹۷۰ است و بر همین اساس اثرات بیشتر از این مقدار در جدول T مشخص و مورد استفاده قرار خواهد گرفت.

جدول ۹. تعیین اثرات بیشتر از حد آستانه در ماتریس اثر کل

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11
C1	0.265	0.389	0.403	0.419	0.505	0.535	0.275	0.205	0	0	0
C2	0.414	0.251	0.407	0.415	0.512	0.533	0.269	0.210	0	0	0
C3	0.417	0.390	0.258	0.415	0.509	0.535	0.264	0.212	0	0	0
C4	0.367	0.351	0.360	0.244	0.460	0.464	0.231	0.202	0	0	0
C5	0	0	0	0	0	0.352	0.286	0.219	0	0	0
C6	0	0	0	0	0.233	0	0.256	0.257	0.253	0	0
C7	0	0	0	0	0	0	0	0	0.202	0	0
C8	0	0	0	0	0	0	0	0	0.205	0.207	0.242
C9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.212	0.243
C10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.205

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

C11	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

منبع: نگارندگان

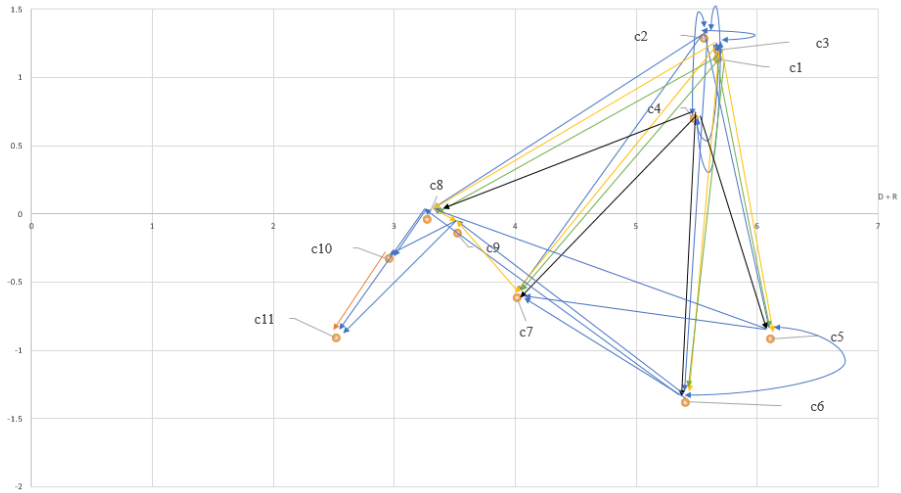

شکل ۱. نقشه ارتباط – اثر میان متغیرها بر اساس روش DEMATEL

منبع: نگارندگان

در این شکل روی محور X، $R_i + D_j$ و روی محور y، $R_i - D_j$ قرار می‌گیرد. محور افقی، اهمیت متغیر و محور عمودی اثرگذاری یا اثرپذیری متغیرها را نشان می‌دهد. بدین نحو که هر چه مقدار $R_i + D_j$ بیشتر باشد آن متغیر تعامل بیشتری با سایر متغیرها دارد و به عبارت دیگر اهمیت بیشتری دارد. برای مشخص کردن ارتباط میان عوامل با توجه به مفروضات این تکنیک باید به روش زیر عمل نمود:

۱. اگر R-D<0 و R+D=M باشد (M عددی بزرگ است)، گفته می‌شود که مؤلفه مورد نظر مشکل اصلی مسئله است و باید حل شود.

۲. اگر 0<R-D و R+D=M باشد (M عددی بزرگ است)، گفته می‌شود که مؤلفه مورد نظر مشکل اصلی موردنظر را حل می‌کند و باید در اولویت باشد.

۳. اگر R-D<0 و R+D=ε باشد (ε عددی کوچک است)، گفته می‌شود که مؤلفه مورد نظر، عنصری مستقل است که دیگر مؤلفه‌ها بر آن تأثیر می‌گذارند.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

۴. اگر R-D>0 و R+D=ε باشد (ε عددی کوچک است)، گفته می‌شود که مؤلفه مورد نظر، عنصری مستقل است که بر روی تعداد کمی از مؤلفه‌ها اثر می‌گذارد (عادل آذر و خسروانی، ۱۳۹۸)

بر این اساس و همان‌طور که پیش از این در جدول شماره ۸ نشان داده شد شاخص‌های c1، c2، c3 و c4 که شامل عوامل اقتصادی، سیاسی، محیطی و اجتماعی هستند به عنوان علت‌ها در مدل دیمتل شناخته می‌شوند. این شاخص‌ها بر ۴ شاخص عوامل قانونی (c5)، عوامل ساختاری (c6)، عوامل مدیریتی (c7) و عوامل مالی (c8) اثرگذار هستند. همچنین عوامل قانونی و عوامل محیطی به ترتیب تعامل بیشتری با سایر عوامل دارند (R+D بزرگ‌تری دارند) و در نتیجه اهمیت بیشتری نسبت به سایر عوامل دارند. همچنین نتایج نشان داد که عوامل قانونی مشکل اصلی رقابت مؤثر است و باید حل شود و عوامل محیطی می‌توانند حل‌کننده مشکل عوامل قانونی باشند. همچنین بر طبق نتایج حاصل شده، عملکرد بانک‌ها عنصری مستقل است که سایر عناصر بر روی آن اثرگذارند و عوامل سیاسی عنصری مستقل است که بر روی تعداد کمی از دیگر عناصر اثر می‌گذارد. علاوه بر این‌ها از منظر تأثیرپذیری عوامل بر یکدیگر، شاخص عوامل ساختاری بر شاخص عوامل قانونی تأثیرگذار است و شاخص عوامل قانونی بر عوامل ساختاری تأثیرگذار است. همچنین عوامل ساختاری بر عوامل مالی، مدیریتی و شاخص رقابت مؤثر نیز اثرگذار است. عوامل قانونی نیز بر عوامل مدیریتی و عوامل مالی اثرگذار است. شاخص عوامل مدیریتی بر شاخص رقابت مؤثر اثرگذار است و شاخص عوامل مالی بر شاخص‌های رقابت مؤثر، محیط اقتصادی و عملکرد بانک‌ها نیز اثرگذار است. شاخص رقابت مؤثر بر شاخص‌های محیط اقتصادی و عملکرد بانک‌ها اثرگذار است و در نهایت شاخص محیط اقتصادی بر عملکرد بانک‌ها اثرگذار است. در شکل زیر نمودار این روابط و شاخص اثرها نشان داده شده است.

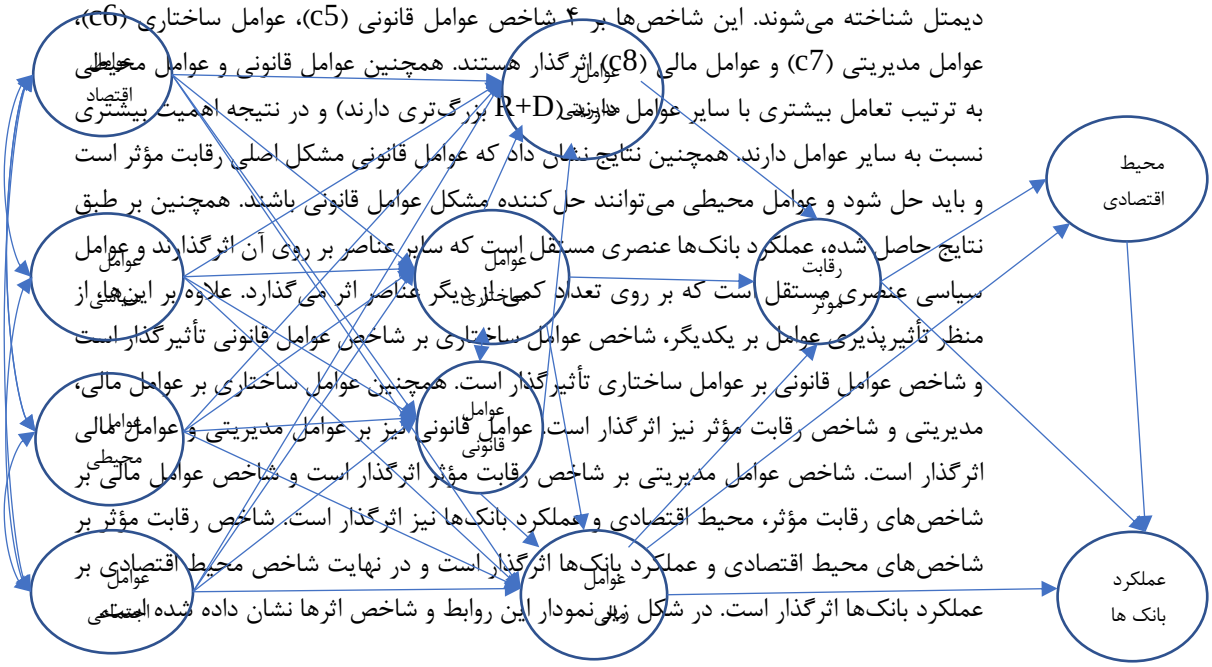

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

شکل ۲- مدل استخراج شده از نقشه ارتباط –اثر میان متغیرها بر اساس روش DEMATEL
منبع: نگارندگان

۴. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

رقابت اساس فعالیت صحیح اقتصاد و صنعت بوده و برای پویایی اقتصاد امری حیاتی است. به علاوه رقابت بین بانک‌ها در اقتصاد هر کشوری جایگاه بااهمیتی دارد زیرا ضمن بهینه‌سازی بازار پول منجر به کاهش هزینه‌های تأمین مالی شده و درنهایت فرآیندهای تأمین مالی برای سایر بنگاه‌ها را تسهیل می‌نماید (زادپایدار، ۱۳۹۵). همچنین همواره به نقش کلیدی بانک‌ها به‌عنوان مهم‌ترین نهاد بازار پول در فرایند توسعه اقتصادی کشورهای درحال‌توسعه تأکید شده و رشد پیوسته و پرشتاب اقتصادی این کشورها را بدون توجه به رقابتی بودن چنین نهادی امکان‌پذیر نمی‌دانند. طبق تئوری، رقابت شدید و نامحدود ممکن است بهترین عامل مؤثر بر بخش مالی نباشد (میرزایی و موره،۲۰۱۴، ساسنیک، ۲۰۰۹) آنچه حائز اهمیت است، وجود فضای رقابتی مؤثر هست. در ادبیات نظری حوزه مالی، مفهوم رقابت مؤثر تنها از جنبه نرخ بهره تبیین شده و در اکثر تحقیقات انجام شده، تنها زمانی که شاخص‌های ساختاری و غیر ساختاری سنجش وضعیت فعلی رقابت به سمت رقابت کامل سوق پیدا کرده‌اند را معادل رقابت مؤثر دانسته‌اند. از طرفی برخلاف نقش کلیدی سیستم پولی و مالی در اقتصاد و جایگاه ویژه بانک‌ها به‌عنوان نهاد اصلی این سیستم، تحقیقات بسیار کمی در داخل و خارج از کشور در خصوص وضعیت مطلوب رقابت در بازار بانکی صورت گرفته است. بنابراین ادبیات نظری و پیشینه پژوهش حول محور رقابت مؤثر کم و محدود است. همچنین بررسی سیستم بانکی کشور نیز گویای آن است که با وجود تمهیدات و اقدامات دولت و بانک مرکزی در سال‌های اخیر در رابطه با افزایش و سالم‌سازی فضای رقابت در سیستم بانکی با هدف حرکت به سمت وضعیت مطلوب رقابت، متأسفانه همچنان شاهد رقابت منفی در شبکه مذکور هستیم که از جمله مصادیق آن می‌توان به اضافه برداشت بانک‌ها از بانک مرکزی، تخطی از مقررات احتیاطی وضع شده توسط شورای پول و اعتبار همچون تسهیلات و تعهدات کلان، تسهیلات و تعهدات اشخاص مرتبط، حدود سرمایه‌گذاری‌ها، پذیرش سپرده با نرخ سود بالاتر از نرخ‌های ابلاغی و تسهیلات بدون بررسی (عدم رعایت بهداشت پرونده‌های اعتباری) اشاره کرد. در پژوهش حاضر سعی بر آن بود تا با توجه به کمبود مبانی نظری و پژوهشی در رابطه با رقابت مؤثر، به منظور کاهش و رفع فضای نامطلوب رقابت در سیستم بانکی کشور، ضمن تعریف جامع مفهوم رقابت مؤثر در صنعت بانکداری ایران، الگویی با نگاه به تمامی ابعاد اثرگذار بر رقابت مؤثر و پیامدهای آن ارائه نماید. در فاز اول پژوهش جهت شناسایی و تبیین ابعاد،

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

مؤلفه‌ها و شاخص‌های الگوی مزبور، از روش تحلیل مضمون استفاده شد. بر اساس نتایج تحلیل داده‌ها در این مرحله، در مجموع ۱۱ مضمون فراگیر، ۳۴ مضمون سازمان دهنده و ۱۱۳ مضمون پایه شناسایی شد. در فاز دوم پژوهش به منظور سنجش اعتبار مضامین شناسایی شده، نظرات 15 خبره مالی- بانکی با استفاده از تکنیک دلفی فازی طی دو مرحله تحلیل شد. در مورد ۷۸ شاخص شناسایی شده طی دو مرحله دلفی، اجماع نظر و توافق بین خبرگان حاصل شد. بر طبق نتایج حاصل شده تا مرحله دلفی فازی، رقابت مؤثر در صنعت بانکداری ایران به معنای عملکرد اثربخش بانک‌ها و عملکرد اثربخش بانک مرکزی است و بیشترین میزان توافق خبرگان در خصوص شاخص‌های عملکرد اثربخش بانک‌ها بر عملکرد مبتنی بر محور مشتری مداری، به کارگیری جامع اصول و قواعد بانکداری اسلامی و پیروی از قوانین و مقررات و دستورالعمل‌های بانک مرکزی و در مورد عملکرد اثربخش بانک مرکزی بر به کارگیری شدت نظارتی یکسان برای بانک‌های دولتی و خصوصی و اعمال جرائم تعیین شده بر عدم اجرای قوانین و مقررات بوده است. عوامل اثرگذار بر رقابت مؤثر شامل عوامل مالی (شامل مؤلفه‌های اصلی درآمد، تسهیلات، بدهی، کارایی، هزینه، سودآوری و ریسک)، عوامل قانونی (شامل مؤلفه‌های اصلی تنظیمات نظارت و پایش بر بازار، تنظیمات احتیاطی و تنظیمات رفتار و عملکرد)، عوامل اقتصادی (شامل مؤلفه اصلی عوامل کلان اقتصادی)، عوامل ساختاری (شامل مؤلفه‌های اصلی ساختار بانک‌ها و ساختار بازار بانکی)، عوامل سیاسی (شامل مؤلفه‌های اصلی عوامل سیاسی داخلی و عوامل سیاسی خارجی)، عوامل محیطی (شامل مؤلفه‌های اصلی مؤسسات و نهادها، بازارهای موازی، اصلاحات و اقدامات مالی- اقتصادی و بحران‌ها)، عوامل اجتماعی (شامل مؤلفه‌های اصلی اخلاق کاری، مدل کسب‌وکار و مدیریت بازار) و عوامل مدیریتی (شامل مؤلفه‌های اصلی تصمیمات مدیران و انگیزه‌های مدیران) است. از طرفی اجرای رقابت به شکل مؤثر در صنعت بانکداری ایران بر عملکرد بانک‌ها (شامل مؤلفه‌های اصلی عملکرد مالی و غیرمالی بانک‌ها) و محیط اقتصادی (شامل مؤلفه‌های اصلی شاخص‌های کلان اقتصادی و توسعه اقتصادی) اثرگذار است.

به علاوه نتایج تجزیه‌وتحلیل بخش دیمتل که منجر به استخراج مدل از نقشه ارتباط – اثر میان متغیرها شد حاکی از آن بود که عوامل اقتصادی، سیاسی، محیطی و اجتماعی به عنوان علت‌ها بر عوامل ساختاری، عوامل قانونی، عوامل مدیریتی و عوامل مالی اثرگذار هستند. در این بین عوامل محیطی و سیاسی به ترتیب بیشترین شدت اثرگذاری و عوامل ساختاری و قانونی به ترتیب بیشترین شدت اثرپذیری را دارا هستند. به علاوه عوامل قانونی و محیطی به ترتیب دارای بیشترین میزان تعامل با سایر شاخص‌ها (اهمیت) هستند. از منظر تأثیرگذاری و تأثیرپذیری متغیرها بر یکدیگر، عوامل ساختاری، مدیریتی و مالی بر رقابت مؤثر اثرگذار و رقابت مؤثر خود بر عملکرد بانک‌ها و محیط اقتصادی اثرگذار است. از طرفی عوامل ساختاری و قانونی به صورت متقابل بر یکدیگر اثرگذار بوده و

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

هر دو بر عوامل مدیریتی و مالی نیز تأثیر می‌گذارند. محیط اقتصادی نیز بر عملکرد بانک‌ها اثرگذار است. به علاوه عوامل مالی بر عملکرد بانک‌ها و محیط اقتصادی اثرگذار بوده و در نهایت محیط اقتصادی بر عملکرد بانک‌ها اثرگذار است. همچنین نتایج این بخش از پژوهش نشان می‌دهد که عوامل قانونی مشکل اصلی ضعف در رقابت مؤثر در نظام بانکی ایران است و باید حل شود و عوامل محیطی مشکل مربوطه را حل می‌کند و بایستی حل شود. بدین ترتیب با توجه به نتایج مطرح شده، پیشنهاد می‌گردد در قوانین وضع شده برای سیستم بانکداری بازبینی صورت پذیرد. همچنین به سایر محققان پیشنهاد می‌گردد تا با توجه به الگوی رقابت مؤثر بومی ارائه شده در پژوهش حاضر، ضمن بررسی راهکارهای دستیابی به وضعیت مطلوب رقابت در صنعت بانکداری، روابط بین متغیرهای پنهان با یکدیگر و نیز گویه‌های سنجش هر متغیر پنهان با متغیر مربوط را نیز مورد بررسی قرار دهند. همچنین ارائه الگوی رقابت مؤثر در سایر صنایع به منظور بهبود کیفیت رقابت در آن‌ها نیز پیشنهاد می‌گردد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

منابع

۱. ابراهیمی، مهرزاد. پنداشته، فاطمه. (۱۳۹۸). ساختار بازار و شرایط رقابتی در سیستم بانکی ایران. *نشریه علمی (فصلنامه) پژوهشهای اقتصاد صنعتی*. ۳ (۹): ۴۵-۶۰.

۲. ابونوری، اسمعیل. مهرگان، نادر. صفری، نفیسه. (۱۳۹۶). بررسی توان رقابتی صنعت بانکداری کشورها با استفاده از شاخصهای لرنر تعدیل شده و بون .*فصلنامه پژوهشهای پولی -بانکی*. ۱۰ (۳۴). ۶۲۰-۵۹۱.

۳. آذر، عادل. خسروانی، فرزانه. جلالی، رضا. (1398) .تحقیق در عملیات نرم (رویکردهای ساختاردهی مسئله). تهران: *سازمان مدیریت صنعتی*.

۴. بیات، رحیم. ابوالحسنی هستیانی، اصغر. شریف مقدسی، علیرضا. امینی میلانی، مینو. (۱۴۰۲). مقایسه کارآیی نظام بانکداری اسلامی و متعارف با رویکرد پارامتری و ناپارامتری در کشورهای منتخب .*نشریه اقتصاد و بانکداری اسلامی*. ۱۲ (۴۲): ۱۵۶-۱۲۹.

۵. بیگدلی، محمد. (۱۳۹۸). نقش تنظیم و نهادهای ضد انحصار در صنعت بانکداری کشور .*فصلنامه پژوهشها و سیاستهای اقتصادی*، ۱۷ (۵۱)، ۴۱-۷۴.

۶. پورعبادالهان کویچ، محسن. فلاحی، فیروز. ابراهیمی، حسین. (۱۴۰۰). رقابت بانکی بر ریسکپذیری در صنعت بانکداری ایران .*نشریه علمی پژوهش ها و سیاستهای اقتصادی*. ۲۹ (۹۹). ۲۷۶-۲۴۳.

۷. پوستین چی، مجتبی. (1392). تأثیر رقابت در صنعت بانکداری بر مطالبات معوق بانکها. *مجله اقتصادی*. ۱۳ (۷۸). ۱-۲۹.

۸. خداداد کاشی، فرهاد. نوری آزاد، سمانه. اسحاقی گرجی، مرضیه. (۱۳۹۵). اندازه رقابت، انحصار و الگوی رفتاری در بخش صنعت ایران با استفاده از رویکرد غیر ساختاری .*فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی*. ۸۱، ۱-۲۹.

۹. زادپایدار، محمدعلی. (۱۳۹۵). عوامل مؤثر بر رقابت بین بانکهای خصوصی ایران .پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی.

۱۰. سلیمانی بشلی، علی. مهرانی، هرمز. وهاب زاده منشی، شادان. علیپوردرویشی، زهرا. (۱۴۰۲). مدلسازی کسب مزیت رقابتی پایدار در بانکداری شرکتی (مورد مطالعه :بانکهای خصوصی کشور). *نشریه اقتصاد و بانکداری اسلامی*. ۱۲ (۴۴): ۲۷۰-۲۴۳.

۱۱. شهیکی تاش، محمدنبی. (۱۳۹۲). بررسی مفهوم رقابت در اقتصاد و اندازه آن در اقتصاد ایران . *بررسی های بازرگانی*. ۱-۱۶.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

۱۲. فرهنگ، امیرعلی. منصوری، نسرین. محمدپور، علی. صادقی، آیتک. (۱۴۰۲). اثرات تکانه‌های اقتصادی، مالی و بانکی بر خلق نقدینگی در بانک‌های ایران. *نشریه اقتصاد و بانکداری اسلامی*. ۱۲ (۴۲): ۳۳۵-۳۰۳.

۱۳. مشکدانیان، فاطمه. حسین زاده شهری، معصومه. مقدس بیات، مریم. بابائی زکلیکی، محمدعلی.(۱۳۹۷). تبیین الگوی هوشمند رفتار رقابتی در صنعت بانکداری ایران. *چشم‌انداز مدیریت بازرگانی*. ۱۷. ۱۳-۳۰.

14. Agoraki, M.-E., & Georgios, P. (2020). Democracy, Regulation and Competition in emerging banking systems. economic modelling, 84, 190-202.
15. ahn, j.h. (2016). the impact of the banking competition in funding and lending markets on lending technology. Revue économique, 67(6), 1117-1139.
16. Albaity, M. Ray, S. & Abu, H. (2019). Competition and bank stability in the MENA region: The moderating effect of Islamic versus conventional banks. Emerging Markets Review, 38, 310-325.
17. Al-moharami, A. Mathews, K. & Khabari, Y. (2006). Market Structure and Competitive Condition in the Arab GCC Banking System. journal of Banking and Finance.
18. Bikker, J. (2003). Testing for imperfect competition on EU deposit and loan markets withBresnahan's market power model. Research Series Supervision, 52.
19. Boot, A. & Schmeits, A. (2005). The competitive challenge in banking (Working paper). Amsterdam Centre of Law and Economics.
20. Carletti, E. (2007). Competition and regulation in banking. Frankfurt: Center for Financial Studies at the University of Frankfurt.
21. Clark, E. Mare, D. & Radic, N. (2018). Cooperative banks: What do we know about competition and risk preferences? Journal of International Financial Markets, Institutions and Money, 52(1), 90-101.
22. (2009). Competition in the Financial Sector: Overview of Competition Policies. IMF Working Paper.
23. Hussain Khan, H. Ali, M., & Rubi Binti, A. (2017). Does higher bank concentration reduce the level of competition in the banking. International Review of Economics and Finance, 1070-1080.
24. Jiang, C., Chang, Y., Ge, X., & Si, D.-K. (2023). Identifying the impact of bank competition on corporate shadow banking: Evidence from China. Economic Modelling, 126.
25. Khiabani, N., & Hamidisahneh, M. (2012). The Effects of Entry Regulation On Bank Competition: The Case of the Iranian Banking Industry. Journal of Applied Economics, 119-137.
26. Leroy, A. (2014). Competition and the Bank Lending Channel in Eurozone. Journal of International Financial Markets, Institutions and Money, 31.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]

27. Mirzaei, A., & Moore, T. (2014). What are the driving forces of bank competition across different income groups of countries? Int. Fin. Markets, Inst. and Money, 32, 38-71.
28. Owen, A., & Pereira, J. (2018). Bank concentration, competition, and financial inclusion. Review of Development Finance, 8, 1-17.
29. Shaffer, S., & DiSalvo, J. (1994). Conduct in a banking duopoly. Journal of Banking & Finance, 1063-1082.
30. Sosnick, S. (1968). Toward a Concrete Concept of Effective Competition. American Journal of Agricultural Economics, 50(4), 827-853.
31. Tan, Y. (2016). The impacts of risk and competition on bank profitability in China. Journal of International Financial Markets,Institutions & Money, 40, 85-110.
32. Tana, Y., & Christos, F. (2017). Risk, competition and efficiency in banking: Evidence from China. Global Finance Journal.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-10-08]